

СТАРАЖЫТНАРУСКІЯ ТРАДЫЦЫІ ЦАРКОЎНАГА КРАСАМОЎСТВА У ТВОРЧАСЦІ Ф. СКАРЫНЫ

Старажытнарускія кніжнікі XI—XII стагоддзяў, творча засвойваючы грэчаскія і стараславянскія ўзоры царкоўнага красамоўства, стваралі арыгінальныя творы ў жанры царкоўных пропаведзяў, якія вызначаліся дасканаласцю зместу і формы. Развіццё літаратурных і моўных традыцый царкоўна-павучальнай літаратуры Кіеўскай Русі звязана з імёнамі Кірылы Тураўскага, мітрапаліта Іларыёна, Клімента Смаляціча. У іх творчасці знайшлі ажыццяўленне характэрныя прыёмы прамоўніцкага майстэрства, якія набліжаюць стылістыку царкоўна-кніжнага тыпу старажытнаруускай літаратурнай мовы ў жанры пропаведзі да стылістыкі паэтычнай мовы. Прадметам нашай увагі з'яўляецца адлюстраванне і развіццё традыцый старажытнаруускага царкоўнага красамоўства ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны да выданных ім біблейскіх кніг.

Стыль (у значэнні «спосаб выкладання») царкоўна-павучальнай літаратуры фарміраваўся пад бяспрэчным уздзеяннем стылю біблейскіх тэкстаў, у прыватнасці псалмаў. Успрыймаючы гэтыя тэксты як літаратурныя ўзоры, рускія кніжнікі засвоілі і ўласцівыя ім асобыя прыёмы арганізацыі славесных радоў. (Звяртаючыся да паняцця «славесны рад», якое было ўведзена В. У. Вінаградавым у сувязі з вывучэннем мастацкай мовы¹, мы ў адпаведнасці са зместам гэтага тэрміна карыстаемся ім для абазначэння такіх складаных сінтаксічных адзінстваў, якія выступаюць як адзінкі тэксту. Яны характарызуюцца сінтаксіка-сэнсавай цэласнасцю і, як правіла, перавышаюць рамкі сказа, хоць іншы раз могуць і супадаць з гэтай моўнай адзінкай). Прыёмы і спосабы арганізацыі славесных радоў характарызуюць у цэлым той ці іншы тып ужывання мовы або, карыстаючыся тэрмінам А. І. Гаршкова, пэўны функцыянальна-стылявы тып літаратурнай мовы².

Найбольш прыкметным паміж прыёмаў арганізацыі славесных радоў у тэкстах царкоўна-павучальнай літаратуры з'яўляецца славесны і сінтаксічны паралелізм, г. зн. паўтор слоў або канструкцый, які забяспечвае стылістычную сіметрыю, характэрную рысу царкоўна-рытарычнага стылю. Разам з іншымі стылістычнымі прыёмамі (адзінства пачаткаў, сугучнасць, асанансы) гэта стварала арнаментальнасць мовы старажытнаславянскай прозы, якая збліжала яе з паэтычнай мовай.

Росквіт арнаментальнай прозы прыпадае на другую палову XIV — пачатак XV стагоддзя ў сувязі з «другім усходнеславянскім уплывам». Аднак, па думцы Д. С. Ліхачова, яе ўзоры ўжо прадстаўлены ў творах старажытнарускіх прапаведнікаў XI — XII стагоддзяў³. Напрыклад, у «Слове на антыпасху» Кірылы Тураўскага неаднаразова выкарыстоўваецца парнасць сінтаксічных канструкцый, што дазваляе рэалізаваць прынцып стылістычнай сіметрыі і надае рытмічнасць прозе, збліжае яе

з паэтычнай мовай: на съдравне телеси и дшамъ на спенне.

З'ява стылістычнай сіметрыі шырока прадстаўлена ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны да біблейскіх кніг. Прадмовы ствараліся, бяспрэчна, з асветніцкімі мэтамі і мелі адпаведна навукова-асветніцкі, а не рэлігійна-павучальны характар. Асабліва гэта адносіцца да тэкстаў, якім сам Скарына даў загалолак *предъсловіе, предословіе* (у адрозненне ад іншых, названых *сказание*). Побач з уласцівай ім апавядальнай манерай выкладання гэтыя творы адрозніваюцца і асаблівай, вобразна-экспрэсіўнай манерай выкладання, звязанай з гарачай пропаведдзю гуманістычных і асветніцкіх ідэалаў. Багацце і глыбіня навукова-філасофскіх поглядаў Ф. Скарыны, якія адлюстраваліся ў гэтых прадмовах, дастаткова добра вывучаны.

Але разам з тым заслугоўвае ўвагі і патрабуе даследавання тая асаблівая манера выкладання, якая ім уласціва. Справа ў тым, што пры складанні прадмоў, якія з'яўляюцца арыгінальнымі аўтарскімі творами,

павінны былі рэалізавацца менавіта тыя прыёмы разгортвання і арганізацыі выказвання, якія, па думцы аўтара, у найбольшай меры адпавядалі функцыянальнаму прызначэнню гэтых тэкстаў. І сапраўды, эмацыянальна-падкрэсленая накіраванасць на тое, каб прыцягнуць увагу чытачоў і пераканаць іх, дыктуе аўтару выкарыстанне пэўных стылістычных прыёмаў, абумоўленых прынцыпам стылістычнай сіметрыі (адзначым, што гэта збліжае такую манеру выкладання са стылем прапаведніцкіх твораў Кіеўскай Русі).

Характэрнай рысай лінгвістычнай кампазіцыі тэкстаў скарынінскіх прадмоў з'яўляецца прыём сінтаксічнага паралелізму, добра вядомы старажытнарускім кніжнікам. Ён заключаецца ў паслядоўным паўтарэнні пэўных сінтаксічных структур, якія выяўляюцца пры дапамозе лексічных паўтораў, але часцей за ўсё — пры дапамозе паўтораў сінтаксічных канструкцый з пэўным тыпавым значэннем. У структурных адносінах такія сінтаксічныя канструкцыі надзвычай разнастайныя. Так, у прыведзеным ніжэй тэксце прадмовы да Псалтыры⁴ выдзяляюцца тры славесныя рады, кожны з каторых характарызуецца асобым спосабам вычленення паралельных сінтаксічных канструкцый.

I. псалмы, якобы сокровище всих драгих скарбов, всякни немощи, духовныи и телесныи, уздравляют (1), душу и смыслы освещают (2), гнев и ярость усмиряют (3), мир и покой чинят (4), смуток и печаль отгоняют (5), чювствие в молитвах дают (6), людей в приязнь зводят (7), ласку и милость укрепляют (8), бесы изгоняют (9), ангелы на помощь призывают (10).

II. Псалом ест щит против босовским ношным мечтанием и страхом (1), покой денным суетам и роботам (2), защититель младых и радость (3), старым потеха и песня (4), женам набожная молитва и красота (5), детям малым початок всякое доброе науки (6), dorosлым помножение в науце (7), мужем мощное утверждение (8).

III. Псалом ест всея църкви единый глас, свята украшает (1). Псалом всякую противность, еже ест бога ради, усмиряет (2). Псалом жестокое сердце мякчит и слезы с него, якобы со источника, изводит (3). Псалом ест ангельская песнь, духовный темьян, вкупе тело пнием веселит, а душу учит (4).

У першым выпадку паралельныя канструкцыі вычленяюцца пры дапамозе дзеясловаў у функцыі рэмы ў канцавой пазіцыі; у другім выпадку ў функцыі рэмы выступаюць імёны, а структура славеснага раду вызначаецца як пералік гэтых імён у спалучэнні з тымі словамі, якія да іх адносяцца і знаходзяцца ў прэпазіцыі або постпазіцыі; у трэцім выпадку вычлененне паралельных канструкцый адбываецца пры дапамозе паўтарэння аднаго і таго ж імя ў функцыі тэмы ў ініцыяльнай пазіцыі і ўжывання шматлікіх дзеясловаў у функцыі рэмы ў канцы асобных фрагментаў, якія ствараюць славесны рад.

Прыкметная роля ў рытарычным стылі скарынінскіх прадмоў належыць парнасці элементаў канструкцый, арганізаваных у адпаведнасці з прыёмам сінтаксічнага паралелізму. Гэтая стылістычная асаблівасць была ўспрынята яшчэ старажытнарускімі кніжнікамі ў працэсе засваення імі стылю Псалтыры, помніка, узорнага для стылю царкоўнай рыторыкі, і атрымала далейшае развіццё ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны.

Парныя элементы сінтаксічна-паралельных канструкцый маюць значэнне пераліку, паўтарэння, супроцьпастаўлення, і ў сэнсавых адносінах выступаюць як аснова будаўніцтва і разгортвання славесных радоў. Так, у прыведзеным вышэй славесным радзе (II) прадстаўлена парнасць элементаў канструкцый са значэннем паўнаты пераліку: *духовныи и телесныи, душу и смыслы* (1-2), паўтарэння слоў з блізкімі значэннямі для ўзмацнення эмацыянальнага ўздзеяння на чытача: *гнев и ярость, смуток и печаль, мир и покой, ласку и милость* (3—4, 5, 8), а таксама са значэннем супроцьпастаўлення: *бесы — ангелы, немощи уздравляют* (9—10). Адзначым, што гэтыя сэнсавыя адносіны распаўсюджваюцца на розныя сінтаксічныя ўзроўні выказвання: яны рэалізуюцца ў рамках

словаспалучэння (2—5), сказа (1), славеснага раду ў складзе тых структурна-сэнсавых адзінак або фрагментаў, паслядоўнасць якіх і стварае славесны рад (9—10).

З'ява стылістычнай сіметрыі, якая заключаецца перш за ўсё ў парнасці элементаў сінтаксіка-паралельных канструкцый, пад пяром Ф. Скарыны набывае асаблівае напам'яненне і разнастайнае структурнае афармленне. Майстэрскае выкарыстанне гэтага стылістычнага прыёму выяўляецца, напрыклад, у наступным кантэксце, калі разгортваецца славесны рад, заснаваны на супроцьпастаўленні.

IV. В сих книгах открыл ест нам бог великие тайны... Напервей, чего ради господь бог на добрых и праведных допускает беды и немощи (1), а злым и несправедливым даеть щастье и здравие (2) (Прудмова да кнігі Іова). У гэтым славесным радзе рэалізуецца прынцып сінтаксічнай сіметрыі пры дапамозе падваення парных канструкцый са значэннем паўтарэння і супроцьпастаўлення, у выніку чаго парамі супроцьпастаўлены не толькі элементы кожнага з двух фрагментаў: *на добрых и праведных — беды и немощи* (1), *злым и несправедливым — щастье и здравие* (2), але і кожная пара першага фрагмента супроцьпастаўляецца адпаведнай пары другога фрагмента: *добрых и праведных* (1) — *злым и несправедливым* (2), *беды и немощи* (1) — *щастье и здравие* (2). Гэтае структурнае ўскладненне прынцыпу парнасці разам з экспрэсіўна-сэнсавай функцыяй выконвае таксама задачу рытмічнай арганізацыі тэксту: разгледжаныя фрагменты тэксту (1) і (2) у рытміка-інтанацыйных адносінах характарызуюцца амаль роўнай колькасцю складоў, а раўнамернае чаргаванне іменных і дзеяслоўных форм, з уласцівымі ім рознахарактарнымі флексіямі, ствараюць пэўны рытмічны «малюнак» выказвання.

У асобных выпадках задачы рытмічнай выразнасці вымагаюць аўтара да адступленняў ад прыёму парнасці, але сам характар гэтых адступленняў пераконвае ў тым, што сіметрыя як стылістычная «фігура», успрынятая Ф. Скарынам пад уплывам славян-візантыйскіх кніжных традыцый, атрымала ў яго творчасці пераасэнсаванне і развіццё. У гэтых адносінах асаблівую ўвагу прыцягвае наступны славесны рад.

V. в розманных речах люди на свете покладают мысли и коханья своя (1), едины в царствах и в пановании (2), друзии в богатестве и в скарбах (3), инии в мудрости и в науце (4), а инии в здравии, в красоте и в крѣпости телесной (5), неции же во множестве имения и статку (6), а неции в роскошном ядении, и питии и в любодеении (7), инии теже в детех, в приятелех, во слугах и во иных различных многих речах (8) (Прудмова да кнігі Еклезіястэс). Славесны рад уключае паслядоўнасць фрагментаў, арганізаваных на аснове парнасці элементаў са значэннем пераліку (1—4). Але каб пазбегнуць манатоннасці рытму, аўтар парушае гэту паслядоўнасць аднатыпных структурна-сэнсавых адзінак з парнасцю элементаў у функцыі аб'екта і чаргуе іх з фрагментамі той жа структуры, якія, аднак, уключаюць ужо не два, а тры найменні аб'екта (5, 7). Ланцужок сіметрычных канструкцый з чаргаваннем двух і трох элементаў у функцыі аб'екта завяршаецца фрагментам той жа структуры (8), які змяшчае падвоеную колькасць элементаў — 4 (або 7, калі ўлічваць азначальныя словы ў складзе дапам'янення). Нельга не звярнуць увагі на майстэрства пабудовы гэтага славеснага раду, у складзе якога парнасць элементаў падкрэсліваецца наяўнасцю няпарных канструкцый. Пры гэтым аўтар карыстаецца асаблівымі лексіка-граматычнымі сродкамі, каб вылучыць гэтыя часткі тэксту: так, фрагменты з парнымі канструкцыямі маюць у ініцыяльнай пазіцыі словы *едины, друзии, инии, неции*; фрагменты ж з няпарнасцю элементаў маюць у гэтай пазіцыі словаспалучэнні *а инии, а неции*.

Назіранні над архітэктонікай гэтага славеснага раду можна дапоўніць, адзначыўшы, што фрагменты з няпарнасцю элементаў не выпадаюць з рытмічнай структуры тэксту: у іх склад уваходзяць прыметнікі ў спалучэнні з назоўнікамі ў функцыі дапам'янення, у сувязі з чым коль-

касць знамянальных лексічных адзінак у пазіцыі аб'екта застаецца ўсё ж парнай. Надзвычайная суразмернасць гэтых канструкцый і іх гарманічнае спалучэнне паміж сабой падкрэсліваецца і тым, што прыметнікі, якія маюць асаблівых у параўнанні з назоўнікамі флексіі, займаюць у першым выпадку канцавую, а ў другім — ініцыяльную пазіцыю і ствараюць своеасаблівую рамку ў інтанацыйных і структурных адносінах.

Своеасабліва праламляюцца рысы стылістычнай сіметрыі і парнасці ў лінгвістычнай кампазіцыі славеснага раду (III). Асаблівасцю арганізацыі тэксту ў гэтым выпадку з'яўляецца тое, што тут выяўляецца не толькі лексічная або сінтаксічная сіметрыя, але і сіметрыя сэнсавая. У фрагментах (1) і (4) у якасці парных элементаў прадстаўлена спалучэнне іменнага і дзеяслоўнага прэдыкатаў, пры гэтым апошні (чацвёрты) фрагмент выступае ў адносінах да першага як падвоены, з падвоенай парнасцю (два іменных і два дзеяслоўных прэдыкаты). Разам з тым у складзе гэтага ж славеснага раду прадстаўлены і іншыя вынікі рэалізацыі прыёму парнасці: сінтаксічнай — у выглядзе дзвюх аднатыпных канструкцый з дзеясловам у канцавой пазіцыі ў складзе фрагмента (3); лексічнай — у выглядзе лексічнага супроцьпастаўлення членаў унутры фрагмента: *жестокое — смягчить* (3), *тело — душу* (4) або паміж двума фрагментамі славеснага раду: *единый — всякую* (1-2).

Такім чынам, прыныцп стылістычнай сіметрыі, які ва ўзорных тэкстах царкоўнай рыторыкі старажытнага часу рэалізаваўся перш за ўсё як парнасць лексічна і граматычна аднатыпных моўных адзінак, у творчасці Ф. Скарыны атрымлівае даволі разнастайнае вар'іраванне і рэалізуецца таксама як парнасць сінтаксічна-інтанацыйная і сэнсавая. Разам з тым рытарычная манера Ф. Скарыны характарызуецца арганічным перапляценнем стылістычных «фігур» розных тыпаў, утвораных на аснове гэтага рытарычнага прыёму.

Асабліва незвычайна выяўляецца прыныцп стылістычнай сіметрыі на ўзроўні тэксту. Так, у тэксце прадмовы да Псалтыры вызначаецца ў сінтаксіка-сэнсавых адносінах некалькі славесных радоў (I—III), кожнаму з якіх разам з сэнсавай цэласнасцю ўласцівыя асобная структурная і рытмічная арганізацыя. Разам з тым гэтыя асаблівасці асобных славесных радоў гарманічна спалучаюцца паміж сабою за кошт чаргавання рамачнай і лінейнай сінтаксічнай сіметрыі.

Фрагменты першага славеснага раду (I) ў сваёй сінтаксічнай аснове маюць сіметрычныя канструкцыі, у складзе якіх дзеяслоў-прэдыкат знаходзіцца ў постпазіцыі адносна імя-аб'екта, тыпу $O + P$. Другі славесны рад, які з ім кантактуе (II), прадстаўляе ў сваіх фрагментах тыя ж сінтаксічныя адзінкі, але з чаргаваннем прэпазіцыі і постпазіцыі іменных прэдыкатаў тыпу $P + O$ і $O + P$, што стварае на ўзроўні славеснага раду рамачную канструкцыю, якая кантрасціруе з лінейнай канструкцыяй фрагментаў папярэдняга славеснага раду (I). Трэці славесны рад (III), які непасрэдна прымыкае да двух папярэдніх, уключае некалькі фрагментаў з асаблівай сінтаксічнай структурай. У склад кожнага з іх уваходзяць іменны прэдыкат у прэпазіцыі адносна дапаўнення і постпазіцыі дзеяслоўны прэдыкат, што стварае сінтаксічную структуру тыпу $P + O + P$ — вынік кантамінацыі структурных тыпаў, рэалізаваных у складзе першых двух славесных радоў. Пры гэтым апошні фрагмент (4) уключае вынік падваення гэтай структуры: $2P + 2(O + P)$. Цікава, што гэтая своеасаблівая рамачная канструкцыя, якая налічвае не чатыры, а тры элементы, змяшчае і іменны, і дзеяслоўны прэдыкаты, у той час як у сінтаксічнай аснове першага з разгледжаных славесных радоў прадстаўлены толькі дзеяслоўны, а другога — толькі іменны прэдыкат. Таму сінтаксічная структура фрагментаў трэцяга славеснага раду з'яўляецца рамачнай не толькі адносна размяшчэння прэдыката, але і адносна спосабу яго граматычнага выражэння.

Калі склад фрагментаў па часцінах мовы ў першым выпадку можна абазначыць схемай $N_{\text{уск.}} + Y_p$, у другім — $N_p + N_{\text{уск.}}$ і $N_{\text{уск.}} + N_p$, то склад

фрагментаў трэцяга славеснага раду па часцінах мовы вызначаецца як $N_p + N_{\text{уск.}} + U_p$ (1) або $2N_p + 2(N_{\text{уск.}} + U_p)$ (4).

Такім чынам, назіранні над сінтаксіка-сэнсавай, інтанацыйнай і тэкставай структурай прадмоў Ф. Скарыны сведчаць пра тое, што яны ствараліся на аснове традыцый старажытнарускай царкоўна-павучальнай літаратуры, якія знайшлі адлюстраванне ў лепшых узорах царкоўных пропаведзяў. З прычыны таго, што Ф. Скарына ствараў свае прадмовы ў мэтах асветніцтва і навучання, натуральным быў яго зварот да той манеры выкладання, якая гістарычна была ўласціва старажытнарускай гамілетыцы. Але новыя сацыяльныя ўмовы, у якіх праходзіла дзейнасць вялікага ўсходнеславянскага асветніка, уплыў сучасных яму культурна-гістарычных працэсаў, а таксама яго яркі літаратурны талент абумовілі шырокае і своеасаблівае развіццё старажытных літаратурных і моўных традыцый у яго творчасці. Гэта праявілася ў майстэрскім удаканаленні традыцыйных стылістычных прыёмаў у адпаведнасці з патрабаваннямі сваёй задумы і свайго часу, а таксама ва ўменні гарманічна іх спалучаць у мэтах эмацыянальнага ўздзеяння на чытача.

¹ Гл.: Виноградов В. В. О теории художественной речи. М., 1971.

² Гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории русского литературного языка. М., 1983. С. 49.

³ Гл.: Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы // Избранные работы. Л., 1987. Т. 1. С. 385.

⁴ Тут і далей тэкст прадмоў Ф. Скарыны цытуецца па выданні: Скарына Францыск. Прадмовы і пасляслоўі. Мінск, 1969.

А. М. МЕЗЕНКА

ІМЯ ПІСЬМЕННІКА Ў ГАДАНІМІІ БЕЛАРУСІ

Гаданімія Беларусі, якая складалася некалькі стагоддзяў, уяўляе сабою сукупнасць розных прынцыпаў намінацыі. Кожнаму гістарычнаму этапу ўласцівы свае важнейшыя прыметы, на якія абапіраецца намінацыя: XVI стагоддзю — тапаграфічныя, XVII — эканоміка-геаграфічныя, XVIII—XIX — значны аб'ект і «уладальніцкія». Галоўным прынцыпам нашага часу стаў сімвалічны: з дзевятнаццаці сучасных семантычных тыпаў беларускіх гадонімаў шэсць з'яўляюцца чыста сімвалічнымі.

Асабліва яскрава сімвалічны характар найменняў праяўляецца ў марыяльных адантрапанімічных назвах, дадзеных у гонар асоб. Найменні-прывсячэнні з кожным годам займаюць усё больш трывалае месца ў гаданіміі рэспублікі.

Супастаўляльны аналіз адантрапанімічных гадонімаў розных гарадоў Беларусі дазваляе вылучыць у сучаснай беларускай гаданіміі 25 груп назваў-прывсячэнняў, сярод якіх значнае месца займаюць найменні ў гонар пісьменнікаў вуліц, завулкаў, плошчаў.

Адметную асаблівасць гадонімам гэтага тыпу прыдае іх узмоцнены культурны кампанент значэння. Калі значэнне некаторай колькасці назваў вуліц складаецца з трох кампанентаў: 1) значэнне, якое вычэрпваецца намінатыўнай функцыяй, 2) дэнататыўнае значэнне, 3) культурны кампанент значэння, то ў найменнях, дадзеных у гонар асоб (у даным выпадку пісьменнікаў), застаецца толькі два з іх, культурны кампанент амаль ураўнаважваецца з намінатыўным. Таму даследаванне назваў вуліц важна не толькі ў лінгвістычных, але і ў культурна-гістарычных адносінах.

Групу гадонімаў, утвораных ад прозвішчаў паэтаў і пісьменнікаў, складаюць 119 адзінак назваў у гонар беларускіх, рускіх пісьменнікаў, а таксама літаратараў іншых народаў і дзяржаў.

Пра багацце нацыянальнай беларускай літаратуры расказваюць вуліцы, названыя ў гонар 49-ці таленавітых прэзаіакаў, паэтаў, драматургаў, друкароў. Першыя з іх з'явіліся на Беларусі ў канцы 20-х—30-я